

ла сучасна американська юриспруденція.

Правовим підґрунтям історико-правових досліджень еволюції інститутів рабства в «ранній Америці» стала велика кількість джерел США та вітчизняних фахівців, що дозволяє розкрити закономірності процесів відродження примусової праці в світовому масштабі.

Головні орієнтири для вивчення великого історіографічного масиву надають праці сучасного українського фахівця з історії держава і права В.М. Калашникова. Процеси відродження правових інститутів рабства на сучасному етапі в контексті нелегальної міграції та торгівлі жінками досліджували Я.Ю. Кондратьєв, Ю.І. Римаренко, Ю.С. Шемшученко.

Основною метою статті є дослідження та аналіз інститутів колоніального рабства (на прикладі ранніх США) та формування сучасних механізмів протидії його відродженню.

За енциклопедичним визначенням, громадянські права і свободи людини та громадянина — це сукупність природних і невідчужуваних природних прав і свобод людини та громадянина, що належать людині від народження і не залежать від її правової належності до конкретної держави. Громадянські права покликані забезпечувати свободу й автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від якого-небудь незаконного внутрішнього втручання [1, 143]. Незаперечним призначенням саме громадянських прав виступає забезпечення індивідуальних та внутрішніх орієнтирів розвитку кожної людини. Ці права гарантуються такими міжнародно-правовими актами, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) та конституціями держав.

Таким чином, основним обов'язком кожної держави є саме забезпечення системи громадянських прав і свобод, серед яких — право на життя, право на повагу гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла, право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання. Такі права є основним виразником гуманітарних принципів будь-якого демократичного суспільства, яке повинно гарантувати особі нерозривно пов'язані з людською особистістю блага, а саме честь, гідність, особисте життя, соціальна свобода, безпеку та недоторканність.

Як слушно зазначив завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України професор І.Б. Усенко, визначальним є розуміння історії держави та права саме як науки, предметом дослідження якої є історико-конкретний розвиток державно-правових форм і інститутів від їх зародження до сьогодення [1, 340]. Одним з найпотужніших

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 343.431.(73)

Малишко
Валерій Миколайович
м. Дніпропетровськ

РАБСТВО У РАННІХ США (1607–1775 РР.) В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ БОРОТЬБИ З РАБСТВОМ, РАБОТОРГІВЛЕЮ ТА ІНСТИТУТАМИ І ЗВИЧАЯМИ, ПОДІБНИМИ ДО РАБСТВА

Застосовуючи порівняльний метод при дослідженні еволюції правових інститутів рабства у Британській Америці (1607-1775 рр.), у статті висвітлені пропозиції щодо гарантій громадянських прав і свобод людини та громадянина на сучасному етапі розвитку суспільства.

Используя сравнительный метод при исследовании эволюции правовых институтов рабства в Британской Америке (1607-1775 гг.), в статье даются предложения по представлению гарантий гражданских прав и свобод человека и гражданина на современном этапе развития общества.

Using a comparative method for research of evolution of legal institutions of slavery in Britannic America (1607-1775), some suggestion on presentation of guarantees of civil rights and freedoms of man and citizen on the modern stage of development of society have been given in the article.

Основним обов'язком кожної держави є забезпечення системи громадянських прав і свобод людини та громадянина. Такі права є основним виразником гуманітарних принципів будь-якого демократичного суспільства, яке повинно гарантувати особі нерозривно пов'язані з людською особистістю блага, а саме честь, гідність, особисте життя, соціальна свобода, безпеку та недоторканність. Історико-правові дослідження інститутів держави і права, які руйнують суспільні відносини, повинні стати запорукою протидії їм відродженню.

Одним з найпотужніших державно-правових інститутів всіх держав світу в усі часи було рабство. Його друге відродження відбулося у часи колоніального світу, коли праця невольників була конче необхідна для сільськогосподарського освоєння безмежних цілинних просторів нових континентів. Застосування інститутів рабства в Британських колоніях Америки — основа, на якій вирос-

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
протиправних державно-правових інститутів практично всіх держав світу було рабство.

Незважаючи на давнину використання людством різноманітних форм рабства, перше юридичне визначення йому було надано у ст.1 Женевської конвенції про заборону рабства, підписаній 25 вересня 1926 року. Відповідно до матеріалів цієї Конвенції, «рабство» означає статус або умови існування особи, щодо якої здійснюються всі без винятку права майнової власності, а термін «раб» означає особу, яка перебуває в такому статусі або умовах [2, 91].

У загальноісторичному ракурсі правовий інститут рабства своїм корінням сягає у середньовіччя, коли його широко застосовували у феодальних імперіях. Його друге відродження відбулося у часи колоніального світу, коли праця невольників була конче необхідна для сільськогосподарського освоєння безмежних цілих просторів нових континентів. Міжконтинентальне переселення із країн, які здійснювали територіальну експансію, було дорогим і тому доставлені морем працівники змушені були ставати тимчасовими рабами для відпрацювання кошторису перевезення на строк від семи років. Переселення ж довічних рабів, які продавалися в рабство, здійснювалося в основному з африканського континенту і частково застосовувалося поневолення аборигенів. Певні орієнтири для вивчення великого масиву законодавства про застосування «колоніального рабства» у Північній Америці надає праця сучасного українського фахівця з історії держави і права В.М. Калашникова «Радянська історіографія проблеми ранньої історії США (XVII ст. — 60-і рр. XVIII ст.)», опублікована ще у 1986 р. В ній у загальному вигляді проаналізовані основні здобутки радянських американістів, які вивчали тимчасове й довічне рабство часів існування Британської Америки.

Історичний розвиток американської державності має своєю найважливішою особливістю те, що початок їй було покладено у XVII ст., у той час, коли на теренах Північної Америки виникли колоніальні володіння Англії. Інститути держави і права цих колоній — основа, на якій виросла сучасна американська юриспруденція. Суспільство так званої ранньої Америки, яка перебувала під владою Британії, одвічно йшло шляхом розвитку ринку і підприємницької діяльності. Комерційний характер господарства колоній зумовив особливу увагу панівних верств населення ранньої Америки до проблем правового регулювання земельної власності і підпорядкованих їй правовідносин щодо організації примусової праці. Законодавство колоній про власність і рабство, як правове підґрунтя процесу первісного нагромадження капіталу, розвивалося в традиціях британського загального права, але воно зазнало сильного

2 ' 2009 - Вісник Запорізького юридичного інституту
впливу різноманітних місцевих особливостей.

Майбутні колоністи, чий від'їзд до колоній кимсь сплачувався, рекрутувалися здебільшого з англійських селян, що залишилися без домівок, землі й занять головним чином на підставі обезземелення; з військових, які залишилися без роботи; з жебраків, від яких хотів здихатися приход; з боржників та осуджених. Законотрагованих поселенців називали «сервентами» [3, 61]. Визначаючи правове становище сервентів (тимчасових білих рабів) правлячі кола Британської Америки спиралися передусім на чинний на той час в Британії «Індустріальний кодекс Тюдорів». Ця збірка законів спрямована начебто проти обезземелених селян та зuboжілих ремісників, які віком від двадцяти до шістдесяти років повинні знайти собі господаря. Господар, у свою чергу, зобов'язаний був забезпечити жебрака роботою та харчуванням. Порухення жебраками своїх обов'язків каралося публічними тортурами, утриманням у в'язниці, відправкою на шибеницю та переселенням до англійських колоній як сервентів [4, Vol.V, 246-247]. Саме цей нормативно-правовий акт Британії, який в народі називали «Криваві кодекси», став першим юридичним оформленням протиправного інституту рабства у самій Британії та її колоніях. Ці кодекси Тюдорів, тодішніх королів Англії, майже на два століття відвернули встановлення інституту громадянських прав і свобод людини та закріпили кримінальну відповідальність за знаходження юридичної особи у вільному стані. Ці збірки законів стали фундаментом для прийняття цілого ряду протиправних нормативних актів у Британії та ранній Америці, можновладці якої фактично дублювали законодавство метрополії.

Англія — метрополія Америки, у першій половині XVII ст. була аграрною країною, де землеробство ще переважало промисловість, а село — місто. Проте вона швидко рухалася шляхом капіталістичного розвитку економіки. Саме в англійському селі протягом другої половини XVI ст. відбувався інтенсивний процес руйнування середньовічного укладу та становлення капіталістичних відносин. Цей процес зумовило те, що Англія брала активну участь у міжнародній торгівлі, якій підпорядкувалося її сільське господарство. Вона поставляла на європейські ринки свою продукцію, і передусім — бавовну для голландських мануфактур. Тому обезземелення англійських селян стало загальним процесом, під час якого лорди «очищали» землю від копігольдерів, які стали вільними від неї наприкінці XV ст. Держання землі копігольдерів було обмежене часом (не більше трьох умовних життів, або ж — 21 р.) і у зв'язку із закінченням строку копігальду ці особи не мали правового захисту від примх лордів. Тогочасні знавці загального права Ан-

глії вважали, що копігольдери «позбавлені власності на землю». Тому, окрім лордів, які руйнували громадську систему землеволодіння, у Великій Британії вижили лише великі орендарі капіталістичного типу [4, Vol.I, 355–356], які брали в оренду звільнені копігольдерами землі лордів на більш вигідних для останніх умовах.

Таким чином, первісне нагромадження капіталу в Англії призвело до експропріації власності та особи копігольдерів, яким судилося стати основним джерелом постачання кабальних рабів на Американський континент. Про це свідчать протоколи мирових судів, котрі керувалися приписами парламентського «Акта тридцять дев'ятого року правління» Єлизавети I (1597 р.). Цей акт вимагав від парафіяльних органів влади розвивати систему допомоги зuboжilим англійцям, але на практиці їх представники постійно намагалися вигнати зазначених осіб за межі приходу [5, Vol.5, 246-247]. Зазначений нормативний акт використовували можновладці Британської Америки задля вирішення проблем постачання дешевої робочої сили до своїх колоній.

З часом організаційно-правові засади тимчасового рабства в Америці мали меншою мірою нагадувати те, що було притаманне самій Британії, і закріплювали місцеві реалії. Дійсно, політичні лідери Британської Америки аж до війни за її незалежність поступово обмежували вплив британського законодавства на місцеві закони. Проте незмінною була одна галузь права, яка завжди повторювала засади законодавства метрополії. Це було кримінальне право, дуже суворе до наймитів як у метрополії, так і у колоніях, оскільки головним завданням творців цієї галузі права був захист прав володарів невольників. Британське законодавство прямо уповноважувало господарів здійснювати адміністративний вплив на власних рабів і засобами кримінального права корегувати їх поведінку в «належному дусі». Єлизаветинські статuti про примусову працю, що вимагали суворого покарання непокірливих рабів, перетворювалися у Новому Світі на більш жорстоке законодавство [5, Vol.8, 12]. Не дивно, що відомий в ті часи британський автор підручників з правознавства М.Далтон («Світовий суддя» та «Правосуддя у сільській окрузі») наполягав на своєрідній «презумпції винності» білих рабів перед своїми господарями [6, 58].

Сервенти продавали себе в рабство у середньому на сім років. Протягом цього строку тимчасові невольники зобов'язувалися виконувати запропоновану їм роботу, одержуючи за це харчування і знаряддя праці. Рабство білого було обмежено часом, і тому власник намагався вичавити з невольника все що можливо протягом дії контракту [7, 32].

Протягом XVII ст. серед іммігрантів, які прибули до англійсь-

ких колоній, кабальні раби склали до 75% [8, 159-174]. Це свідчить про те, що рабство білих у колоніях Америки відіграло винятково важливу роль, оскільки лише воно було тоді запорукою швидкого розвитку капіталістично організованої економіки як у метрополії, так і в її північноамериканських колоніях. Важливо відзначити, що протягом перших ста років існування Британської Америки довічне рабство негрів практично не ставало каталізатором підприємницької діяльності, оскільки на той час чорношкірих невольників у загальній масі населення нараховувалося не більше 4% [9, Vol.I-XII, 756].

У білих підданих британської Корони, які опинилися у стані тимчасових рабів, ще залишалися залишки якихось особистих прав на захист їх інтересів з боку монархії. Тому пайовики монопольних торговельних колоній, які першими приступили до побудови колоній у Новому Світі, поклали певні надії на рабську працю індіанців. Вони домагалися від монархії права видання різних нормативних актів — від колоніальних законів до адміністративних приписів. У останніх було закріплено те, що законними джерелами рабства були продаж полонених індіанців, захоплених колоністами під час війн проти аборигенів, купівля рабів, яких захопили в полон інші індіанські племена, та викрадення аборигенів, особливо дітей [10, 43-45]. Проте, як писав з цього приводу Ф.Фонер, «в Америці були індіанці, яких можна було захопити та продати до рабства, але, на жаль, індіанці мали звичку тікати до своїх племен і потім разом зі своїми співплемінниками завітати до своїх колишніх господарів та зняти з них скальпи на знак пошани» [7, 23].

Зміцнення колоніального суспільства на сході теперішніх США здійснювалося шляхом захоплення земель аборигенів. Норми англійського загального права проголосили землі в Америці «незайнятими ніким», оскільки язичники-індіанці, із погляду британських колоністів, не були цивілізованими людьми й в силу цього не могли володіти, користуватися і розпоряджатися землею, на якій вони жили. Такий підхід до вирішення проблем був закріплений у хартіях (патентах) англійської корони, що видавалися окремим особам або торговим корпораціям, як юридичні акти на право заснування колоній та встановлення пільг і правил.

Між рабами та панамі укладалися кабальні контракти, де визначалися права та обов'язки обох сторін, юридичною основою для яких слугували вищезазначені королівські хартії. До середини XVII ст. окремого законодавства, що безпосередньо стосується сервентів, практично не існувало і тому саме в цей час виникло багато звичаїв, які визнавали суди. Одним із раннях та важливих звичаїв було привласнення господарем права підписувати контракт свого сервен-

та — із згодою чи без згоди останнього. В результаті ідея контракту і поняття сервента як юридичної особи поступово витіснялася та стверджувався погляд на сервента як на безмовне створіння і частину власного майна його пана, котрий може відноситися до нього та розпоряджатися ним також вільно, як і іншим майном [11, 39]. Так, Хартія 1612 р. передбачала суворі покарання для тимчасових рабів, якщо вони не виконували умов контракту чи намагалися бігти від своїх господарів. Звичайними та повсякденними покараннями на той час були заборона укладення шлюбу без згоди панів, побиття батогами, клеймування щоки буквами, робота в кайданах протягом років, інші види тортур і навіть страта тих осіб, які порушували Віргінські закони.

Для забезпечення колоній робочою силою керівництво метрополії визначило рабський стан засобом відбування покарань за скоєні злочини. Так, у 1615 р. Яків I звелів створити королівську комісію для відправки до Америки осіб, засуджених на довічне ув'язнення за політичні та кримінальні злочини. Таким особам обіцяли звільнення від рабства за сумлінну працю протягом певного часу, який визначала комісія.

Спираючись на норми «Кривавих кодексів» та складені на їх основі королівські хартії, Віргінський губернатор Т.Вайян у своїй прокламації від 11 червня 1622 року наказував плантаторам самостійно присуджувати своїх непокірливих сервентів до бичування і великих штрафів — грошових і у вигляді подвоєння чи потроєння терміну кабального рабства. Губернатор також звелів присуджувати наймитів, які погано відзивалися про своїх панів, до виривання язика розпеченими кліщами [12, Vol.1, 231]. Цей засіб кримінальної відповідальності вражає своєю жорстокістю та підкреслює безправність невільних контрактників того часу, що опинилися у рабському стані.

Жорстока кримінальна відповідальність спонукала рабів на втечу та особисту помсту. Слід врахувати, що окремі випадки особистої помсти реєструвалися як приватні кримінальні справи для укріплення реальних обставин від тодішніх та майбутніх поколінь. Аби запобігти втечам та помсті, 1619 р. у Вірджинії було прийнято нормативно-правовий акт про те, що сервент завжди мав відмінний вигляд від вільних колоністів. Так, наймитів чоловічої статі стригли таким чином, що їх волосся було дуже коротким, ще точніше — кінець зачіски мав бути вище вух [12, Vol.1, 517-518].

Капіталістична організація господарства у колоніях вимагала законодавчого оформлення інституту купівлі-продажу рабів — работоргівлі. У 1620 р. на аукціоні у Вірджинії продали шістьдесят жінок за ціною 120-160 фунтів тютюну за кожну (тютюн — вартісне вираження ціни сервента, який продавався в метрополії за ціною в 3 шилінги за англійський фунт). До кабального рабства потрапляли у великий

кількості й діти. Так, 1627 р. у Вірджинії було продано до безстрокового рабства тисячу п'ятсот дітей. Ціна ж дорослого чоловіка-сервента досягала 600 фунтів тютюну тому, що вони були зайняті на тютюнових плантаціях і приносили основний комерційний прибуток.

Вищенаведене свідчить, що з прибуваючих в колонію людей більшість ті, кого привозять як товар на продаж. Інакше кажучи, якщо в метрополії створювалася армія «вільних» найманих робітників, то у колонії — армія рабів. В обох випадках вона створювалася для отримання капіталістичного прибутку шляхом реалізації на ринку виробленого товару. В першому випадку — на базі «чистих» капіталістичних відносин, в другому — на базі капіталістичних відносин, пристосованих для Віргінських умов: колонії з мануфактурним господарством, яка виробляла тютюн для продажу на експорт та відчувала гостру недостачу робочих рук, що зумовило існування «білого» і «кольорового» рабства.

Сьогодні під поняття «рабство» підпадає досить значний ряд порушень прав людини. Окрім рабства в його традиційному розумінні та работоргівлі, ці зловживання охоплюють торгівлю дітьми, дитячу проституцію і порнографію, експлуатацію дитячої праці, торгівлю людьми та людськими органами, проституцію та деякі інші види практики, що використовуються в умовах колоніальних режимів [13, 672]. В новітню работоргівлю втягуються все нові країни, вона набуває небачених досі масштабів. Так, якщо протягом минулого століття з Азії та Африки було вивезено 12 млн. рабів, то упродовж останніх 30 років лише азійських дівчат та жінок до Європи з метою використання у підневільній праці було переправлено близько 13 млн. Цей добре організований транснаціональний злочинний бізнес тісно пов'язаний з несанкціонованою торгівлею наркотиками та зброєю, з використанням новітніх технологій, у тому числі інформаційних, зокрема Інтернету [14, ч.ІІ, 961]. Причинами відродження сучасного рабства є велика різниця між рівнями соціально-економічного розвитку в окремих частинах світу та регіонах і високий рівень безробіття. Це призводить до зубожіння багатьох людей, які стають джерелом постачання армії рабів до країн з більш високим рівнем життя.

Враховуючи вищезазначене, очевидно є актуальність наукових досліджень витоків рабства як найбільш ганебного економіко-правового інституту держави.

Усвідомлюючи історичний досвід еволюції правових інститутів рабства, враховуючи шкоду, яку їх застосування може заподіяти системі захисту прав і свобод людини, на нашу думку, вкрай необхідно щоб Рада Європи, як загальноєвропейська правозахисна організація, не залишалася відокремлена від процесу викоринення

цього хибного явища. Вона повинна вжити негайних і конкретних заходів для боротьби з проявами всіх форм рабства шляхом підготовки та проведення регіональної конвенції, в межах якої сконцентрувати увагу на таких заходах:

- підвищення уваги до проблематики інститутів рабства;
- інтеграція заходів з протидії рабству до складу регулярних;
- навчання членів регіональних комісій з протидії рабству спрможності висвітлювати, доповідати та відповідати на прояви використання рабства;
- запровадження нових проектів та ініціатив із захисту прав людини;
- удосконалення законодавств європейських держав, спрямованих на боротьбу з проявами рабства;
- розробка програм дій із запобігання проявів рабського стану особи та незаконної примусової праці, включаючи попереджувальні заходи та навчання слухачів Поліцейських навчальних закладів.

Враховуючи тотожність засобів, якими работоргівці в усі часи приваблювали потенційних жертв своєї протиправної діяльності (фальшиві обіцянки кращої долі, маскування дій під виглядом шлюбних агенцій, викуп) серед найпотужніших заходів протидії цьому виду злочинності повинна бути система інформування населення про хибність рабства через засоби масової інформації. Такі заходи треба проводити передусім в країнах-донорах рабів зі складними соціальними та економічними умовами життя та обмеженими можливостями. До таких країн сьогодні входять країни пострадянського табору, в тому числі й Україна.

Якщо за часів колоніального рабства найбільшою цільовою групою були дорослі чоловіки, то в сучасних умовах найбільш враженими є жінки та діти. Це обумовлено зміною цілей протиправного примусу з фізичної праці на розважальну індустрію та надання донорських послуг у вигляді продажу внутрішніх органів людини.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в усі часи основним чинником застосування рабської праці була велика доходність цього злочинного «мовчазного бізнесу», який тісно пов'язаний з торгівлею зброєю та наркотичними засобами. Тобто серед основних причин відродження рабства в усі часи на перший план стають економічні чинники — велика доходність та низький рівень життя населення в одних регіонах чи державах у порівнянні з іншими. Це примушує державно-правові інституції як протидію проявам рабства контролювати економічні показники діяльності юридичних та фізичних осіб, тобто пильно відслідковувати канали, по яких рухаються «нечисті» грошові потоки, та по можливості ліквідувати рух готівкових коштів в економіці країн.

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка.— К. : Юридична думка, 2007.— 992с.
2. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті : у 2 кн. / відп. редактори Ю.Римаренко, Я.Кондратьєв ; за ред. Ю.Шемшученка.— К. : Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Національна академія внутрішніх справ України, 2001.— Кн.2, ч.3.— 486с.
3. Сльозкин Л.Ю. У истоков американской истории: Виргиния, Новый Плимут, 1606-1642 / Л.Ю. Сльозкин.— М. : Наука, 1978.— 335с.
4. The Statutes at Large. Being a Collection of All Laws of Virginia (1609-1792) : in VIII vols. / ed. by W.Hening.— Richmond : Dodridge, 1807-1813.
5. Towney R. The Agrarian Statutes at Large. Being a Collection of All Laws of Virginia (1609-1792) : in 13 vols. / R.Towney ; ed. by W.Hening.— Richmond : Dodridge, 1807-1813.
6. Dalton M. Country Justicies / M.Dalton.— London, 1727.— 323p.
7. Фонер Ф. История рабочего движения в США от колониальных времен до 80-х гг. XIX в. / Ф.Фонер.— М. : Иностранная литература, 1949.— 380с.
8. Lauber A.W. Indian Slavery in Colonial Times Within the Present Limits of the United States / A.W. Lauber.— New York : Henry Holt and Company, 1913.— VIII, 268p.
9. United States. Bureau of Census. Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970 : in 3 vols.— Washington : Government Printing Office, 1960.— Vol.1.— XII.— 789p.
10. Ballaugh J.C. White Servitude in Colony of Virginia / J.C. Ballaugh.— Baltimore : Henry Holt and Company, 1895.— XIV, 460p.
11. Robinson W.E. Mother Earth: Land Grants in Virginia, 1607-1699 / W.E. Robinson.— Williamsburg : Virginia 350-th Century Celebration Corporation, 1957.— XX, 322p.
12. Foundations of Colonial America; a Documentary History : in 3 vols. / ed. by W.K. Kavenagh.— New York : Chelsea House Publishers, 1973.— Vol.1.— XXXVIII, 726p.; Vol.2.— 727-1668p.; Vol.3.— XXX, 1669-2639p.
13. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія / упоряд. Ю.І. Римаренко ; за ред. Ю.Римаренка.— К. : Довіра, 1998.— 912с.
14. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті : у 2 кн. / відп. редактори Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв ; за ред. Ю.С. Шемшученка.— К. : Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Національна академія внутрішніх справ України, 2001.— Кн.1, ч.2.— 1012с.